

AGNIESZKA WÓJTOWICZ-WRÓBEL

Politechnika Krakowska

**PROBLEMY I SZANSE
PRZEBUDOWY MAŁEGO MIASTA
W OBSZARZE ODDZIAŁYWANIA KRAKOWA
(PRZYKŁAD SŁOMNIKI)**

Abstract: Problems and Chances of Rebuilding Small Towns in Cracow's Zone of Influence (the Example of Słomniki). The aim of this article is to identify changes for the rebuilding of small towns in Cracow metropolitan area and to point out problems involved in this process. It is important to note that the diverse features of these urban settlements can be important elements of their attractiveness and harmonious development. These towns can also contribute significantly to the process of regulation and improvement of the settlement pattern in Cracow's suburban zone, which is now experiencing intensive chaotic urbanization.

The town of Słomniki, with a population of 5 thousand, is a good example of the settlement units mentioned above. It is located in an agricultural region, but clearly remains under the influence of the metropolis. It has always had links with Cracow, but now their scope and character are changing. Słomniki's current problems are mostly connected with two transformation periods: the centrally-planned socialist economy and then the transition to a market system. The specific features and character of the town have been shaped for centuries. Its chief assets include the historic urban structure, objects of historical and architectural interest, typical small-town architecture, traditional crafts, rituals and customs, and beautiful nature in and around the town.

Wstęp

O szansach rozwojowych obszaru metropolitalnego Krakowa może decydować wiele różnorodnych czynników; procesów czy elementów. Właściwe wykorzystanie – zgodne z zasadą zrównoważonego rozwoju – potencjału małych miast położonych w Krakowskim Obszarze Metropolitalnym jest niewąt-

pliwie jedną z możliwości. Jednocześnie, miasteczka są ośrodkami narastających konfliktów przestrzennych i społecznych.

Obecne problemy małych miast mają swój początek w okresie PRL. Wtedy to utraciły swą niezależność ekonomiczną na skutek upadku drobnego rzemiosła i handlu. Miejsce tradycyjnych źródeł utrzymania mieszkańców, zajęła możliwość pracy w budownictwie czy przemyśle¹. Było to spowodowane zarówno budową miasta Nowa Huta, dalszym rozwojem kombinatu Huty im. Lenina, a w późniejszym okresie budową licznych osiedli mieszkaniowych oraz procesem znacznego uprzemysłowienia Krakowa. Efektem takich przemian było zubożenie małych miast przez znaczne ograniczenie ich aktywności gospodarczej. Jednocześnie, uzyskane w ten sposób środki finansowe mogły być wykorzystywane do budowy lub przebudowy domów mieszkańców małych miast, co spowodowało zmianę charakteru tkanki miejskiej, oraz zapoczątkowało proces rozproszenia zabudowy wokół miasteczek i na terenach wiejskich.

Dynamiczne przemiany społeczno-gospodarcze, jakim uległa Polska po 1989 r., miały duży wpływ na sytuację podkrakowskich ośrodków miejskich. Redukcja masowego zatrudnienia w przemyśle oznaczała dla nich znaczny wzrost bezrobocia, co jednak w dalszej kolejności spowodowało uruchomienie indywidualnej działalności gospodarczej mieszkańców. Temu ostatniemu zjawisku sprzyjało i nadal sprzyja wzrastające znaczenie prywatnej własności. Równie istotną rolę odgrywa samorząd lokalny, popierający wszelkie przejawy rozwoju aktywności gospodarczej. Wspieranie form indywidualnej inicjatywy ekonomicznej mieszkańców pozytywnie wpływa na rozwój miasteczek, jakkolwiek stanowi zagrożenie – często bezkrytyczna akceptacja wszelkich działań ze strony władz miejskich i gminnych prowadzi do degradacji terenów, w których powstają nowe inwestycje, lub zezwala na istnienie obok siebie funkcji, których wzajemne sąsiedztwo uniemożliwia właściwe funkcjonowanie przynajmniej jednej z nich.

Głównym problemem małych miast jest więc powiększanie się chaosu funkcjonalnego i kompozycyjnego² na obrzeżach miasteczek, jak i w ich strefach centralnych. Dotyczy to zarówno przemian struktury miejskiej, niesko-

¹ Zmieniła się także podstawa utrzymania mieszkańców podkrakowskich wsi, dla których praca w ww. branżach stała się alternatywą dla pracy na roli.

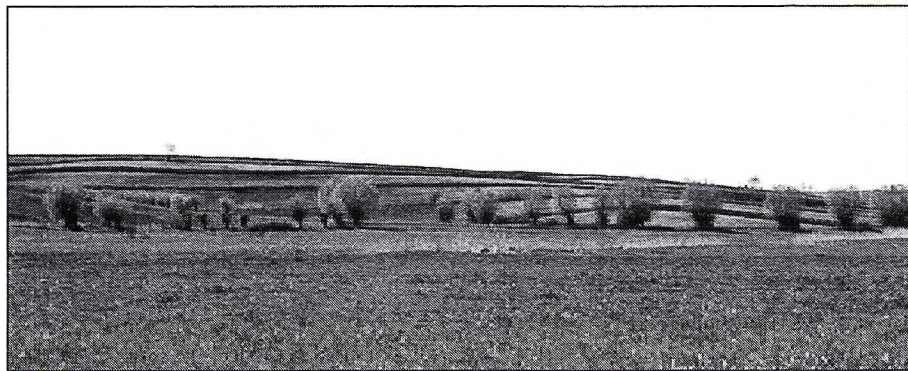
² W zewnętrznych obszarach miast jest to związane z chaotycznym rozwojem zabudowy, natomiast w strefach centralnych miasteczek z niekontrolowanym unowocześnianiem historycznej tkanki, co prowadzi do zatracenia małomiasteczkowego charakteru ośrodków.

ordynowanych modernizacji zachowanej zabudowy oraz niszczenia, lub przekształceń naturalnej zieleni w mieście i na jego obrzeżach.

1. Słomniki – od obszaru rolniczego do metropolitalnego

Na północ od Krakowa rozciąga się malowniczy obszar Wyżyny Miechowskiej. Ma on wiele cech charakterystycznych dla typowo polskiego pejzażu (fot. 1). Na jednym ze wzniesień, przy drodze E-7 prowadzącej do Warszawy leżą Słomniki – małe miasto o historycznym rodowodzie. Miasteczko liczy blisko 5 tys. mieszkańców, przy czym gminę zamieszkuje 13,5 tys. osób. Okolica ma rolniczy charakter – co uwarunkowane jest występowaniem gleb o bardzo wysokiej jakości (głównie I i II klasa) co jednoznacznie określa podstawowe źródło utrzymania mieszkańców tego obszaru. W 25. sołectwach ponad 70% osób trudni się uprawą ziemi. Także w samym mieście źródłem utrzymania dla niektórych osób jest własne gospodarstwo rolne³. Znaczna część mieszkańców gminy w wieku produkcyjnym dojeżdża do pracy w Krakowie (nieliczni w Skale, Proszowicach, lub innych małych miastach tego regionu).

Związek Słomnik z Krakowem istniał od zamierzchłych czasów i trwa nieprzerwanie do tej pory. Był wyraźnie zauważalny już w XIV w., gdy w 1358 r. Kazimierz Wielki według prawa średniego nadał osadzie „Słomniki” prawa miejskie⁴. W średniowieczu, krakowski rynek zbytu zapewniał

Fot. 1. Okolice Słomnik zachowały cechy typowego polskiego krajobrazu

Autor: A. Wójtowicz-Wróbel 2006.

³ Z pracy na roli utrzymuje się blisko 25% mieszkańców miasteczka Słomniki.

⁴ Berdecka (1982).

utrzymanie zarówno okolicznym osadom zajmującym się rolnictwem, jak i mieszkańcom miasta, trudniącym się drobną wytwórczością, sprzedażą płodów rolnych czy wyrobów lokalnego rzemiosła i innych towarów. Wykorzystanie naturalnych walorów słomnickich ziem i handel były źródłem utrzymania nie tylko w czasach pokoju, lecz także podczas wojen czy pod zaborem. Układ przestrzenny, oparty na prostokątnej siatce ulic, której centrum stanowił rynek o wymiarach zbliżonych do kwadratu, z przekątniowo usytuowanym, równoległe do głównego traktu handlowego kościołem, w znacznej części zachował się do dzisiaj. Układ lokacyjny prawdopodobnie został nałożony na wcześniejszą osadę owalnicową⁵.

Do końca XVI w. miasto notowało ciągły rozwój opierając się głównie na takich samych podstawach, jak w wiekach poprzednich, na co decydujący wpływ miało bliskie sąsiedztwo Krakowa.

Wiek XVII i XVIII to znaczny upadek miast polskich. Proces ten nie ominął także Słomnik. Miasteczko na skutek epidemii i pożarów zmniejszyło znacznie liczbę mieszkańców. Zmalała także ranga szlaków przebiegających przez jego obszar. Ta sytuacja – ograniczając możliwości handlu – niekorzystnie wpłynęła na dalszy rozwój przestrzenny i gospodarczy miasteczka. Słomniki początkowo znajdowały się w zaborze austriackim, a następnie w rosyjskim. Po powstaniu styczniowym nastąpiła wzmożona rusyfikacja mieszkańców, odebrano miasteczku prawa miejskie, które przywrócono dopiero w okresie międzywojennym. Z końcem XIX w., na miejscu drewnianego spalonego kościoła, odbudowano zachowany do dzisiaj kościół parafialny, nadający rangę miasteczku. Wraz z cennymi ołtarzami, jest on jednym z głównych zabytków Słomnik. Również z tego okresu pochodzi część zabudowy stanowiącej pierzeję rynku oraz zlokalizowanej wzdłuż głównych uliczek miasteczka. Są to budynki przeważnie jednorodzinne, parterowe, lub jednopiętrowe nadające niepowtarzalny małomiasteczkowy charakter obszarowi centralnemu Słomnik.

W okresie międzywojennym poprowadzona linia kolejowa z Krakowa do Warszawy została zlokalizowana w pobliżu Słomnik co niewątpliwie podniosło szanse funkcjonowania miasteczka – wybudowano dworzec kolejowy, oraz drogę łączącą dworzec z centrum. Nowy środek transportu, napływ nowych poglądów, dał podstawy do aktywizacji małych miast, znajdujących się na trasie kolei, ugruntował też podstawy ich dalszego rozwoju⁶. Słomniki

⁵ Pankiewicz (1994).

⁶ Bartkiewicz (1999).

dzięki możliwościom handlowym, jakie stwarzała kolej stały się ponownie ośrodkiem rolniczym jednoznacznie związanym z Krakowem. Nie wykazywały jednak większej prężności.

Dzisiejsze problemy Słomnik, wiążą się przede wszystkim z dwoma okresami przemian ustrojowych. Miasteczko jest położone niespełna 25 km od Krakowa, dlatego też w okresie PRL znajdowało się pod wpływem znacznego rozwoju przemysłu. W tym okresie można wyróżnić dwie grupy małych miast o odmiennej dynamice przemian⁷:

- małe miasta o dużej randze wartości zabytkowych położone w bliskim sąsiedztwie miast przemysłowych poddane procesom urbanizacyjnym tych ośrodków;
- małe miasta położone na uboczu przemian, w rolniczym otoczeniu, o rozdrobnionej strukturze własności, podlegające stagnacji i zubożeniu.

Słomniki można zaliczyć do grupy miast, poddanych procesom urbanizacyjnym większych ośrodków przemysłowych. W wiekach wcześniejszych, podstawą rozwoju miasta było jego położenie w strefie żywicielskiej Krakowa i pełnione funkcje obsługi otaczających wsi. Wraz z budową Nowej Huty, dla osób zamieszkujących podkrakowskie małe miasta i wsie, pojawiły się nowe możliwości pracy. Budowa kombinatu oraz nowego miasta stanowiła zarówno dla mieszkańców wsi, jak i małych miasteczek nowe relatywnie łatwe źródło utrzymania. Praca w hutnictwie czy budownictwie zastąpiła miejsce pracy na roli. Jednocześnie, przez ograniczenie prywatnego handlu i rzemiosła, oraz powstanie handlu państwowego tylko w dwóch rodzajach sklepów: MHD⁸ i PSS⁹, zmieniono oblicze miast pozbawiając mieszkańców własnej inicjatywy i samodzielności. Ograniczenie handlu z Krakowem i wzrost zatrudnienia w kombinacie radykalnie zmieniły podstawy zarobkowania Słomniczan. Tabela 1 obrazuje zwiększenie liczby osób zatrudnionych w przemyśle w latach 70., tj. w okresie dynamicznego rozwoju kombinatu.

Równie intensywnie rysują się także przemiany funkcjonalno-przestrzenne miasta. Podstawą przebudowy substancji miejskiej, będącej indywidualną własnością była możliwość uzyskania relatywnie łatwych zarobków w przemyśle. Ten typ zatrudnienia w znacznym stopniu wpłynął na rozwój budownictwa. Otrzymane wynagrodzenie umożliwiło liczne budowy, prze-

⁷ *Ibid.*

⁸ Miejski Handel Detaliczny.

⁹ Powszechna Spółdzielnia Spożywców.

Zatrudnienie w przemyśle mieszkańców miasta Słomniki
oraz mieszkańców wsi gminy Słomniki w poszczególnych latach

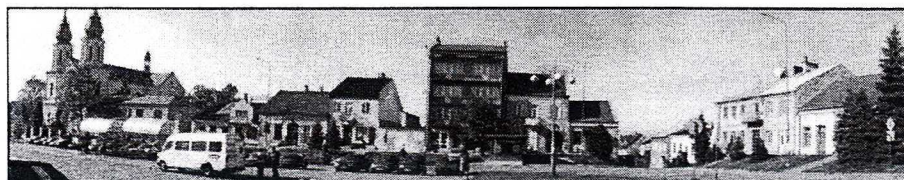
	1938	1946	1975
Miasto Słomniki	1-10 osób/km ²	1-10 osób/km ²	100-1000 osób/km ²
Wsie gminy Słomniki	1-10 osób/km ²	1-10 osób/km ²	1-10 osób/km ²

* Osoby ujęte w każdej z rubryk tabeli, są osobami zatrudnionymi w przemyśle.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Klimaszewski (1979).

budowy, rozbudowy czy modernizacje, często ingerujące w brutalny sposób w historyczne obiekty czy historyczną tkankę miasta o małomiasteczkowym, specyficznym charakterze. Rynek Słomnicki (fot. 2) jest jednym z licznych przykładów takich działań.

Oprócz przebudowy istniejących domów, nowym elementem rozwoju mieszkalnictwa było powstanie zabudowy blokowej, zarówno państwowej, jak i spółdzielczej. Obiekty te, budowane dla mieszkańców pracujących w przemyśle, nie przystawały do tradycyjnej architektury miasteczka. Oprócz zatrudnienia w kombinacie, pracy o podobnym charakterze dostarczały zakłady w Słomnikach¹⁰. Przykładem charakterystycznej zabudowy tego okresu jest osiedle J. Słowackiego oraz dwa czteropiętrowe bloki wybudowane przy ul. Kolejowej. Osiedle J. Słowackiego znajduje się w północno-wschodniej części miasta. Jest to 6 pięciokondygnacyjnych budynków. Bloki przy ul. Kolejowej, wybudowane zostały między zabudową jednorodzinną, znacznie przewyższając skalą istniejące obiekty o małomiasteczkowym charakterze. Lokalizacja osiedla J. Słowackiego i bloków przy ul. Kolejowej na jednym ze

Fot. 2. Liczne z obiektów pierzei słomnickiego rynku, zostały przebudowane w okresie PRL

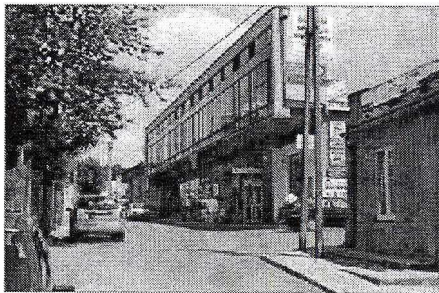
Autor: A. Wójtowicz-Wróbel 2004.

¹⁰ Jak podaje Klimaszewski (1979) w Słomnikach rozwijała się w tamtym okresie produkcja materiałów budowlanych, oraz przemysł spożywczy, głównie młynarski, jajczarski, piekarniczy.

wzniesień równie wysokich jak to, na którym usytuowany jest staromiejski układ miasteczka sprawia, że bloki stanowią negatywne dominanty w panoramie, widoczne z większości punktów czy ciągów widokowych na miasto. Drugim rodzajem zabudowy mieszkaniowej z tego okresu są osiedla jednorodzinne o jednorodnej formie architektonicznej, z bardzo skąpym detałem architektonicznym, lub jego brakiem, na typowych działkach o równej wielkości. Przykładem takich form jest osiedle Poetów¹¹ zwane przez mieszkańców nie bez powodu „osiedlem domów-kostek”.

Osobny wpływ na charakter przestrzenny miasta miały budowane w tym okresie obiekty usługowe. Zarówno szkoły sytuowane w zieleni na wydzielonych działkach, jak i duże domy towarowe przedsiębiorstw o nazwie Miejski Handel Detaliczny lub Powszechna Spółdzielnia Spożywców. Takie budynki lokalizowano zwykle w ścisłym centrum miasta, gdzie swą skalą znacznie przewyższały istniejącą zabudowę. W Słownikach tego typu obiektem jest dom handlowy znajdujący się w obrębie historycznego układu urbanistycznego, pośród parterowych, jednokondygnacyjnych, lub dwukondygnacyjnych obiektów o małomiasteczkowym charakterze (fot. 3).

Równoległym procesem przemian przestrzennych Słomnik, był rozwój zabudowy jednorodzinnej wokół miasta, zwłaszcza wzdłuż głównych dróg dojazdowych. Podstawowym powodem takiego lokalizowania zabudowy była ograniczona możliwość kupowania terenów w obrębie miasta przez osoby prywatne. Działki przeznaczone pod zabudowę mieszkaniową były w znacznej części przydzielane osobom działającym w strukturach ówczesnej władzy o charakterze lokalnym, lub innym, albo przeznaczane pod wspomniane wcześniej obiekty wielorodzinne zarówno spółdzielcze, jak i państwowe. Cechą charakterystyczną podmiejskiej zabudowy jednorodzinnej tego okresu, było jej rozproszenie oraz niewielki rozwój usług w jej obszarze. Często lokali-

Fot. 3. Miejski Dom Handlowy w historycznym centrum urbanistycznym miasta to obiekt niedopasowany skalą ani formą do małomiasteczkowego charakteru Słomnik

Autor: A. Wójtowicz-Wróbel 2006.

¹¹ Dawniej os. Generała Świerczewskiego.

zowano tam tylko funkcje zaspokajające podstawowe potrzeby człowieka i to w bardzo ograniczonym zakresie. Usługi, które budowane były w obszarach wokół miasta, to głównie szkoły podstawowe i przedszkola. Rezerwowane tereny pod usługi bardziej specjalistyczne, z czasem zostały wypełnione obiektami mieszkalnymi.

Drugi okres wiąże się z przejściem od gospodarki socjalistycznej, centralnie sterowanej do gospodarki rynkowej. Jako pierwszy problem należy wymienić ograniczenie zatrudnienia w Hucie im. T. Sendzimira i innych rodzajach przemysłu, które spowodowało znaczny wzrost bezrobocia. Widoczny jest brak elastyczności w dostosowaniu się do nowych warunków grupy tych mieszkańców Słomnik, którzy utracili pracę na skutek przemian gospodarczych. Brak aktywności w zakresie poszukiwania nowego źródła utrzymania, przekwalifikowania zawodowego, lub też umiejętności podjęcia inicjatywy zbiorowej spowodowany zmianą sytuacji gospodarczo-społecznej, utrzymuje się nadal. Zmiana typu gospodarki spowodowała pojawienie się nowych możliwości. Jest to przyczyną rozwoju aktywności, która przejawia się zarówno w zakładaniu drobnych firm produkcyjnych i usługowych, często także chęci poszerzenia kwalifikacji zawodowych, zdobywania nowych umiejętności itp. Podstawową kwestią jest umiejętność sprostania nowym wyzwaniom i właściwe wykorzystanie pojawiających się dla mieszkańców małych miast szans i możliwości.

Zmiana ustroju społeczno-gospodarczego po 1989 r., wpłynęła także na rozwój przestrzenny Słomnik. Zauważyć można znaczny przyrost terenów zabudowanych, oddalonych od centrum miasteczka, zlokalizowanych głównie przy trasie E-7 prowadzącej do Krakowa. Związane jest to ze znacznym rozrostem przestrzennym terenów podmiejskich miasta wojewódzkiego. Są one niewystarczająco nasycone usługami i odgrywają rolę sypialni w stosunku do dużego miasta, zapewniającego pracę mieszkańcom tej rozproszonej zabudowy. Proces rozprzestrzeniania się zabudowy w strefie podmiejskiej następuje bardzo szybko, często w sposób chaotyczny bezpowrotnie niszcząc zajmowane tereny. Tak więc małe miasta położone w sąsiedztwie Krakowa stają się integralną częścią obszaru metropolitalnego. Taka sytuacja szczególnie intensywnie rysuje się w ostatnich latach. Do niedawna, ten problem nie dotyczył Słomnik bezpośrednio, ani też żadnego z miast położonych w strefie żywicielskiej Krakowa. Barierą była m.in. prawna ochrona terenów rolnych. Od kilku lat, na skutek gwałtownego zwiększania się chłonności rynku budowlanego oraz znacznej liberalizacji przepisów dotyczących nowych inwestycji, nastąpił

znaczny wzrost ilości zabudowy. Trzydziestokilometrowy dojazd do pracy dla znacznej części mieszkańców podkrakowskich terenów, nie jest problemem. Spowodowało to znaczny wzrost wartości gruntów zarówno obudowanych, jak i rolnych w okolicach miasteczka. Szybki wzrost cen działek nie zahamował procesu chaotycznego rozprzestrzeniania się zabudowy w podmiejskich terenach Słomnik.

Oprócz przemian przestrzennych, można także zauważyć duże przemiany społeczne przejawiające się m.in. w rozwarstwieniu ludności gminy na dwie grupy. Pierwszą stanowią „byli mieszkańcy Krakowa”, dla których Słomniki coraz częściej stają się atrakcyjnym miejscem jako miejsce zamieszkania. Odległość niespełna 25 km od Krakowa, oraz dogodne położenie przy trasie E-7 gwarantuje dobry dojazd do miejsca pracy czy szkoły w dużym mieście, małe miasto natomiast zapewnia spokój, a znacznie mniejsze niż kilka lat temu – jednak ciągle zauważalne – dysproporcje cenowe działek budowanych między Krakowem a Słomnikami, stwarzają możliwość budowy własnego domu. Drugą grupą są natomiast rdzenni mieszkańcy miasteczka i gminy. Przemiany gospodarcze i w ich konsekwencji możliwość podjęcia własnej inicjatywy, spowodowały znaczny rozwój różnorodnych drobnych zakładów i firm często kooperujących z Krakowem, dając tym samym części ludności podstawę bytu i utrzymania. Jednak spora część mieszkańców, przez długi czas pracująca w Hucie im. T. Sendzimira, nadal ma problem z odnalezieniem się – zawodowo – w nowej sytuacji gospodarczej. Na przykładzie tych dwóch grup, można zauważyć znaczne rozwarstwienie społeczne, które w Słomnikach jest wyraźnie odczuwalne w postaci braku zbiorowej inicjatywy, czy chęci wspólnych działań itp.

2. Określenie szans i wniosków

Odpowiedzią na określenie roli małych miast w regionie byłoby niewątpliwie – wzorem miasteczek Europy Zachodniej – docenienie i zauważenie potencjału – w tym przypadku – Słomnik i ich otoczenia. Małomiasteczkowa atmosfera wraz z zachowanym dziedzictwem historycznym, typowo piękny, polski krajobraz, liczne walory przyrody, mogą posłużyć jako bodziec rozwoju miasta na podstawie funkcji wypoczynku weekendowego dla mieszkańców Krakowa. Typowo rolniczy i tradycyjny charakter okolicy także pośrednio stwarza szanse dla Słomnik. Rozwój małych gospodarstw wraz z przetwórstwem spożywczym rozwiniętym na bazie naturalnych, czę-

sto charakterystycznych tylko dla tego regionu produktów wytwarzanych na podstawie starych, polskich receptur jest tylko jedną z wielu możliwości. Wykorzystywanie naturalnych, lokalnych wartości, czerpanie z tradycji miejsca, wypoczynek na łonie relatywnie nieprzetworzonej przyrody, to tendencje rysujące się obecnie w Europie¹². Warunkiem takiego rozwoju jest przede wszystkim podniesienie świadomości mieszkańców, oraz właściwie prowadzona na podstawie zasad zrównoważonego rozwoju polityka regionalna i lokalna. Jednym z podstawowych warunków jest niewątpliwie przygotowanie atrakcyjnej oferty wypoczynku, w tym ograniczenia rozwoju funkcji uciążliwych w miasteczku.

Tak więc małe miasta w otoczeniu Krakowa mają dużo różnorodnych wartości, które mogą być podstawą ich funkcjonowania i harmonijnego rozwoju. Należą do nich: historyczne układy urbanistyczne, zachowane zabytki i tradycyjna zabudowa małomiasteczkowa; dzieje miasteczka związane z królewskim miastem Krakowem, tradycyjne rzemiosło, obrzędy i obyczaje oraz piękno przyrody w mieście i jego otoczeniu.

W ostatnich latach małe miasta są także postrzegane przez mieszkańców Krakowa jako potencjalne miejsce zamieszkania, gdzie łatwiej jest wybudować własny dom niż w Krakowie. Może to być konkurencyjna alternatywa w stosunku do strefy podmiejskiej, pod warunkiem poprawy warunków życia w miasteczku oraz dogodności codziennego dojazdu do Krakowa.

Istotna rola małych miast w Krakowskim Obszarze Metropolitalnym staje się coraz bardziej zauważalna. W postępującym procesie chaotycznej urbanizacji strefy podmiejskiej miasta wojewódzkiego, małe miasta mogą odegrać ważną rolę w porządkowaniu i krystalizacji systemu osadniczego szerokiej strefy aglomeracji krakowskiej i całego obszaru metropolitalnego Krakowa.

Literatura

- Bartkowicz B., 1999, *Wybrane zagadnienia z dziedziny architektury i urbanistyki, problemy małych miast Polski południowej i ich aktualność*. Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Berdecka A., 1982, *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich za Kazimierza Wielkiego (1333-1370)*. Wyd. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

¹² Między innymi mieszkańcy Londynu coraz częściej spędzają weekendy w małych, typowo angielskich miasteczkach, gdzie atrakcją jest poznawanie lokalnej tradycji, kultury, rzemiosła czy kuchni.

- Klimaszewski M., 1979, *Atlas miejskiego województwa krakowskiego*. Wyd. PAN, o. Kraków, Kraków.
- Pankowicz A., 1994, *Słomniki – portret miasta w okresie staropolskim*. Wyd. gminy Słomniki, Kraków.
- Zaniewska H., 1998, *Polskie miasteczka w okresie transformacji społeczno-gospodarczej*. Wyd. Z.P.W. "Jadran", Warszawa.